

ДИМИТЪР ГАНОВ*
СОЦИАЛНАТА ЗНАЧИМОСТ НА ЗАВЕЩАНИЯТА
И ДАРЕНИЯТА НА Д-Р ПЕТЪР БЕРОН¹

Abstract: The article presents new facts and original analyses of the donation activities and the Wills of Dr. Petar Beron. A number of confirmed opinions about specific donations, teacher support, etc., are found to contain serious omissions and inaccuracies. Many important, but hitherto suppressed or unknown, data about abuses involved in the donations are pointed out and analyzed in detail for the first time in the article. The author reveals so far unknown, or barely touched upon, aspects of the social, political, and economic context of the Wills.

Keywords: Petar Beron; National Revival; girl's education; will; donation.

За да бъдат разбрани завещанията на д-р Петър Берон, е необходимо добре да се познават социалните и политическите процеси, повлияли на неговото мислене. Другата основна причина завещанията да имат този вид – юридическите реформи във Влашко и Молдавия, най-вече забраната чуждестранен поданик да притежава и завещава недвижима собственост, с всички последици от това обстоятелство, е анализирана подробно в студията на Ив. Пенаков „Д-р Петър Берон и неговото наследство в Румъния“ (Пенаков 1958: 11–95). Изследването схваща завещанията единствено в качеството им на проекти (според съдържанието си те остават такива), но ги интерпретира на фона на реалните опити за осъществяване на дарения.

1. Пропуските на бероноведските изследвания на даренията

И в трите завещания Берон категорично задължава наследството му да се употреби за изграждане на първоначални училища. Както е известно, девическите училища са привилегирован ангажимент за дарителя от Котел. В определен смисъл е правилно твърдението, че „измежду българите Берон е първият, който повдигнал въпроса за девическото образование у нас“ (Велев 1907: 47). Но в изследванията на тази подкрепа са налице определени пропуски.

В писмо до К. Фотинов от 30. 09. 1846 г. С. Доброплодни (подписан на гръцки – Евкарпидис) пише, че „Петрос Верон (...) оказа помощ с много пари на всички училища в България с по хиляда гроша за всяка учителска заплата. Такова е положението в Котел, Елена, Шумен, Сливен и Търново“. Според писмото П. Берон наредил на брат си Руско „да проучи и изследва в кои градове или села на България и Тракия още имат същата потребност,

* Гл. ас. д-р в Институт по философия и социология, БАН.

Email: abutor@mail.bg

¹ Статията е част от изследователския проект „Анализ и философско осмисляне на ролята на рода Берон за духовното развитие на България и интегрирането ѝ в световната култура“, финансиран от Фонд Научни изследвания по конкурсна сесия 2017 г. с договор ДН 15/13 от 18. 12. 2017 г.

т.е. в Стара Загора, Карлово, Калофер или другаде“ (Архив на Фотинов 2004:178). Веднага след това Фотинов публикува в сп. „Любословие“ неподписана дописка от Котел за местното девическо училище, датирана от 25 септември с.г., в която изрично се казва, че Берон не само финансира преподавателките, но „преди малко години состави и положи на ред“ самото девическо училище в Котел (Фотинов 1846: 143). Дописката е последвана от коментар на Фотинов, който пише, че преди това в разговор в Узунджово именно „истый соотвещател“ – авторът на анонимната дописка, му е представил „Петр Берон“ като основател на петте гореизброени училища („постави пет училища и ревностно подкреплява ги със свое и богаданное му имущество“) и „казваше ми, че са за девическо учение тия училища“; при това „писмено притури и то“, че докторът съвсем наскоро е изпратил писмо до Руско Берон с гореспоменатите заръки (пак там). След всички тези недвусмислени „съвпадения“ е ясно, че именно Доброплодни е изпратил анонимната дописка (не я е подписал най-малкото защото в нея се е похвалил за учителските си постижения, в трето лице), но в научните изследвания младият котленски учител не е посочен като неин автор. Нели и Михаил Бъчварови дори го споменават като „читател“ (Бъчварова, Бъчваров 1993: 16). А именно от списанието на Фотинов четящата публика за пръв път научава, че Берон упражнява меценатска дейност в сферата на новобългарското образование. Не е изяснено дали В. Априлов, когато в друг текст говори за инициативата на Берон „учреждение на петтех школи момически“, разполага за всичките пет училища с източник на информация, различен от „Любословие“ (Априлов 1847: 43–44).

В писмо до Фотинов от 2 декември с.г. Доброплодни съобщава, че „Верон“ наредил да се плаща на шивач, който да обучава девойките (Архив на Фотинов 2004: 181). Сведенията за Котел се потвърждават и от В. Априлов: „Петър Бирон, или Берович, който е сега окръжен лекар в Мала Влахия, е обещал да внася и ежегодно внася в общата каса на училището хиляда лева²“ (Априлов 1968: 67). Впечатленията на Доброплодни за дейността на Берон в Котел са ad hoc, както и тези на Киро Георгиев, изложени в писмо до Раковски от 1861 г. (Архив на Раковски 1966: 327). Но не е ясно дали за останалите основани и подкрепяни от Берон училища, които Доброплодни споменава в писмата до Фотинов от 1846 г., котленският преподавател е разполагал по това време със сигурни сведения, че изпратените средства действително са били употребени по предназначение (в Шумен Доброплодни се премества едва на 17 август 1847 г.: Цариградски вестник 1849, 31: 38). Сведението, открито от Ив. Радев в Търновската училищна кондика, споменава името на Берон като дарител на търновското елинско училище, не на девическо (Радев 2014: 27); действително игуменката Теодора Христова открива именно през 1846 г. училище в девическия манастир „Св. Никола“ в Арбанаси (Кутева-Цветкова 2013: 1357) и според М. Гечев то е било не килийно, а взаимно (Гечев 1995: 147), но нито има причина последното

² Сгрешената в изданието парична единица вероятно е румънската „лей“.

твърдение да звучи убедително, нито разполагаме с данни, че П. Берон е по какъвто и да е начин, свързан с училището, включително и в следващите години. „До 1850 г. в Търново вече имало две девически основни училища. (...) Равнището на тяхната учебна програма не ще да е било по-високо в сравнение с тази в другите девически училища“ (Паскалева 1984: 43). В. Паскалева има предвид килийни девически училища.

Запазено е писмо от пазарджишки граждани от 1847 г., от което се вижда, че Берон е подпомагал девическото училище в града (Орманджиев, Пенков 1958: 132; НБКМ, ф. 66, II А³, № 5256), както и писмо на доктора до „Разградската школа за младити момичета“ от 19. 09. 1846 г., в което се обещава „20 желтицы ката година“ и 50 букварчета (Стоянов 1889: 804–805). Но не става ясно дали след писмото на Берон до разградчани продължава осъществяването на подкрепата. Споменатите вече граждани на Татар Пазарджик, които благодарят на Берон за получени буквари и обещани 1000 гроша на година за намерената от тях учителка, в писмо от същия ден (8. XII. 1847 г.) пишат и до Ал. Екзарх с молба за помощ, за да намерят и „даскалица изкусна“, защото учителката-калугерка хаджи Татяна (Орманджиев, Пенаков 1958: 132) „не знае друго освен едно четене и писмо. Ний осещаме сичкий недостатък“ (НБКМ, ф. 66, II А 5256), но учтиво не съобщават това на П. Берон. Не е ясно получени ли са обещаните от П. Берон средства и какво се случва през следващите години с подкрепата от Берон за Пазарджишкото девическо училище.

През 1962 г. М. Гечев изброява доста селища, получили „парични помощи и книги само за отваряне на девически училища: Котел, Сливен, Стара Загора, Русе, Шумен, Търново, Разград, Казанлък, Търговище, Ямбол, Градец, Жеравна, Медвен, Ичера, Катунца и др. Изпратените писма са цяла програма“ (Гечев 1962: 13). М. Гечев не посочва източници и не влиза в подробности, което е съществен проблем, както и отбелязва Ив. Радев (Радев 2014: 27). Не е ясно защо на тази „цяла програма“ Гечев не е отделил нито ред и дали с тези думи не визира само писмата на П. Берон до Разград и Котел⁴. Гечев пише, че във всички изброени от него селища средствата се отпускат само за „отваряне на девически училища“. Сред изброените от него градове е Стара Загора, където „отваряне на девически училища“ се е осъществило без участие на средства, изпратени от Берон, а е регистрирана

³ Фонд „Александър Екзарх“.

⁴ В писмо до своите съграждани (писано вероятно около 1840 г.) Берон предлага „да се състави едно дружество (ѣтаѣрѣй), което да се грижи не само за училищата в нашето отечество, но и за училищата в другите градове; от това дружество да се плащат всички учители, и то да гледа и бди за парите, които са посветени за училищата на страната, както то, тъй също, да ради и за всички училища в България“ (Дмитриев 1889: 134). Това се случва над три десетилетия преди Нешо Бончев да предложи създаването на подобно дружество; с тази разлика, че според Бончев правителството трябва да подкрепя начинанието и при нужда да отпуска „субсидии“, докато у Берон отсъстват подобни просветителски илюзии (освен това образователният етап през 1872 г. е вече друг и Бончев говори за основаването на добри средни училища – Бончев 1962: 65–72, 93–95).

такава подкрепа едва през 1853 г.: „Началниците на училище-то ся определили да вземат помощ (...) от катагодишно-то приношение на Г. П. Х. Берона 1,000 гр.“ (Цариградски вестник 1853, 126: 120). Изрично е посочено, че дарението на Берон е регулярно и няма съмнение, че датира от предходни години, но не е известно от коя именно и дали е за девическото училище, понеже в сведението деветте училища в града се назовават с общото име „Ески-Заарското-народно училище“, което има и единно настоятелство. В архива на Александър Екзарх има писма от Ески Заара (Железник, дн. Стара Загора) от 1850 г., от които става ясно, че старозагорци тепърва преустройват училището съгласно плана на техния съгражданин Екзарх (НБКМ, ф. 66: II А 5190), а от писмата на учителката-монахиня Анна Михайлакива, във второто от които добросъвестно са описани всички нейни възпитанички по име, фамилия и равнище на подготовка, става напълно ясно, че девическото училище в града все още работи с материала на килийните училища (пак там, ф. 66: II А 5194, II А 5195). Не се споменава П. Берон. Очевидно „катагодишното приношение“ за Ески Заара стартира от 1851 г. или 1852 г. М. Драганов пише, че през 1846 г. в Стара Загора има вече девическо училище, издържано от П. Берон (Драганов 1898: 32), което очевидно не е вярно. Писмата от Казанлък и околията през 1847–1852 г. с молби за помощ, за да бъдат открити и поддържани девически училища, са над десет и цялата надежда на кореспондентите е в Ал. Екзарх никъде не се откриват следи от вече съществуващо и финансирано от външни дарители девическо взаимно училище (НБКМ, ф. 66: II А 5196 – II А 5220). Гражданите от Казанлък направо заявяват (1851 г.), че ще „преустройват“ училището и **ще въвеждат (тепърва!)** „взаимоучителната метода“ (пак там: II А 5205, л. 1.).

Във второто издание на изследването си за българските девически училища В. Паскалева пише за горечитирания списък на М. Гечев: „Авторът обаче не посочва откъде е взел тези данни. Въпреки нашите щателни проучвания не можахме да открием данни за всички гореизброени селища. За някои от тях оставаме със съмнения“ (Паскалева 1984: 61). Котленските села Медвен, Катунца и Ичира, които Гечев споменава, са посочени в писмото на Киро Георгиев до Раковски: „Тези села имат по един учител, щото на някои села помага Берон ради бедности“ (Архив на Раковски 1966: 274). Писмото е от 1861 г., от него не става ясно дали училищата и в тези села са основани от Берон. Свищов, Русе, Ямбол, Жеравна, Ески-Джумая са останалите селища, изброени от М. Гечеви от Н. и М. Бъчварови, за които мога да повтора заключението на В. Паскалева.

Списъкът на Нели и Михаил Бъчварови се нуждае от едно уточнение, което не е ясно дали има отношение към девическото образование. Авторите изброяват без посочване на източници имена на селища (Сливен, Разград, Свищов, Стара Загора, Русе, Шумен, Търново, Ески-Джумая/-Търговище, Казанлък, Ямбол), за които посочват, че училищата в тях са подкрепяни от П. Берон, включително с помощта на родствениците му. В

този списък не се уточнява разделението на училищата по пол; но авторите добавят, че разполагат с документ за дарение от Берон на „новото“ училище в с. Певец, Ескиджумайско (Търговишко) (Бъчварова, Бъчваров 1993: 123); всъщност в източника се казва: „училището и църквата са от турско време – 1838–1840 г. През 1859 г. училищното им настоятелство получило 1000 гроша помощ от Петър Берон“ (Преписът от доклада... 1956).

2. Първото завещание и съпътстващите го по време дарения

В завещанието от 28. 12. 1862 г. се казва: „Приходът от всичките ми земи оставям, за да се заплащат учители и учителки в училищата на селата в България, гдето има църква; момчетата и момичетата ще се учат да четат, да пишат, да смятат и да шият“ (Орманджиев, Пенаков 1958: 544). Тук не се прави разлика между двата пола нито по отношение на финансирането, нито по отношение предмета на образование; изглежда че завещанието не си поставя за цел да променя училищната система по същество. Приоритет на завещанието са селските училища (почти изцяло взаимни), което е разбираемо: те се поддържат по-трудно, преподавателите обикновено не се задържат задълго, а първоначалното образование е практически най-важно в българските земи според прагматичната просветителска философия на Берон. Оттук нататък обаче следват въпросителни. Казано е, че трябва да се подкрепят тези училища, „гдето има църква“ – но това би имало смисъл в градските училища, за които се грижат църковните общини, а тъкмо по времето, когато Берон подготвя първото завещание, както и в следващите години, в редица градове, където е отстранен владишкият митрополит (както в Шумен, Търново, Силистра, Русе, Варна, Пловдив, Кюстендил), се създават т.нар. „главни общини“, които „поемат основната част от управленските прерогативи на митрополитските и епископски власти“ (Бонева 2002: 150); има случай, когато самият владика създава „митрополитски събор“, с което секуларизира „обсъждането на религиозни въпроси, контрола на учебните заведения, проблемите на брака и наследството, както и „други подобни дела“. (...) Този орган по отношение на българските дела изпълнява и допълнителни управленски функции и затова с основание се смята, че той поставя началото на гражданска община на българите в Търново“ (Бонева 2010: 183–184). Главните общини са „наложили йерархическия си приоритет над селските общности в прилежащия им хинтерланд“ (Бонева 2013: 174). Нещо повече: самият Берон пише, че парите ще се изпращат от настоятелите на завещанието „на еснафбашиите, училищните настоятели и на старейшините на разните градове (...), колкото намерят за добре за всеки град и околия“⁵ (Орманджиев, Пенаков 1958: 544); т.е. от центрите на

⁵ Със сигурност Берон точно тук няма предвид подкрепа за градското образование: следва указание „с наличните пари“ да се печатат „буквари за селските училища и да се раздават даром“ (Орманджиев, Пенаков 1958: пак там) и едва след това идва категоричното „А за училищата на градовете...“, за които указва да се печатат също буквари с пари, „колкото се намерят в наличност“ или се придобият от продажбите

каазите (околиците) ще се разпределят средствата за селата; тези дейности ще се управляват от ръководителите на отделните еснафи и „старейшините“, т.е. кметовете на градските общини, както и училищните настоятели, чиято институция според сполучливото сравнение на В. Бонева е локално „министерство на образованието“ към главните общини, като извършва „администрирането на текущите просветни дейности“ (Бонева 2013: 174). В съобщение за селските училища в Старозагорско от 22. 02. 1871 г., публикувано в сп. „Училище“, се казва: „Селските училища били гудени под зависимостта на черковната градска община, нагледвани от училищното настоятелство чрез учителския събор в града, отдето са избирали учителите, потвърдяват ся заплатите им според закона, по който са управлявали селските училища“ (Блъсков 1871: 101). Йерархията е много сериозно изградена, тук има и позоваване на нормативни документи⁶, което не е precedent: в

на сечени дърва от гигантската гора във влашкото имение на Берон Скорила (пак там: 545).

⁶ Вера Бонева твърди, че „приведеното тук документално свидетелство е повече от показателно за модела и динамиката на отношенията между главната община и селските училища в обхвата ѝ“ (Бонева 2013: 175–176), и се позовава на множество подобни свидетелства от изследвания на Н. Генчев, М. Грънчаров, П. Пенчев, Хр. Темелски, както и от цитираната в настоящата студия книга на А. Димитров. Тезата е много важна и като цяло Бонева разполага с достатъчно доказателства за нея, но в цитирането на източниците и подреждането им по релевантност липсва нужната прецизност. Бонева посочва страниците, в които изброените по-горе автори разглеждат историята на училищата в определени региони изобщо (Бонева 2013: 176, бележки под линия 12, 13, 14), а не „отношенията между главната община и селските училища“ в периода на доминацията на главните градски общини в образователната политика, преди екзархийските събори да поемат техните функции, вече след 1870 г. (Генчев 2007: 383–385). В посоченото от Бонева като основен източник изследване на Н. Генчев „Възрожденският Пловдив“, с. 320–390, нито веднъж не се разглеждат тези въпроси; градската община в Пловдив се споменава само на два пъти във връзка с училищата в градовете Пловдив и Пазарджик (пак там: 361–362). Още по-фрапиращ е случаят с другия основен източник, на който се основава горещитираното твърдение на Бонева – „Училището, прогресът и националната революция“ на А. Димитров (1987), където въпросните отношения се разглеждат не в параграфа, посочен от Бонева и обхващащ страниците от 95 до 104, а в почти целия следващ параграф на книгата, по-точно между с. 104 и с.123. От книгите, които Бонева посочва като допълнителни източници, в „Самоков през Възраждането“ на Хр. Темелски липсват подобни примери; няколко такива откриваме в „Учебното дело на Плевенския край през Възраждането“ на М. Грънчаров (Грънчаров 1993: 43, 62–63, 70, 77), но първият и най-значим (за подкрепата на Плевенската община за възстановяване на училищата в „десетина села“: пак там: 43) е извън параграфа, посочен от В. Бонева. Именно книгата на Грънчаров – особено интересна с това, че предложените примери са от периода 1872–1873 г., когато Екзархията на хартия би трябвало да е двигателят на подкрепата за селските училища, а се оказва, че в Плевенско градската община продължава да върши това – е подходяща за основен източник на аргументи за тезата на В. Бонева, както и книгата на В. Тонев „Българското Черноморие през Възраждането“, но не целият параграф, който изследва развитието на училищата (Тонев 1995: 141–158), а последните четири страници, които изобилстват с подходящи примери за институционализирането на грижите на градските общини за селските училища (пак там: 155–158). Даренията на самия П. Берон за Шуменска област са точен пример за механизмите в „отношенията между главната община и селските училища“, макар и за тъм-

Шумен „училищните закони“ са приети още през 1860 г. (Бонева 2002: 65). Вероятно е през 1862 г. тези структури все още никъде да не са били толкова успешно изградени, но както се вижда, Петър Берон познава тази нова за новобългарското образование институция и признава нейните функции, като едновременно с това изисква от завещанието си подкрепата на самото общинско ръководство, на което се подчиняват настоятелите.

Точно по времето, когато е съставено първото завещание, Берон подкрепя шуменските училища, което е представено от Ил. Блъсков така: „Извън Шумненското общество е имало помощ от доктор П. Берон и от Маринчо Бенли. Доктор П. Берон през 1861–1862 год. е спомагал с 400 австрийски жълтици, от които 50-те за Шуменското девическо училище, а останалите се раздали на 20 селски училища в Шуменско и Провадийско, там, където Шуменската община е виждала за нужно и полезно“ (Блъсков 1907: 77). Сведението потвърждават „Цариградски вестник“ и Д. Войников. На което обаче трябва да се обърне особено внимание. На 8. XII. 1869 г. Добри Войников публикува в „Дунавска зора“, бр. 49, уводна статия, в която споменава как конкретно е работил Берон със „школските настоятели в Шюмен“. Ив. Пенаков споменава, че според статията докторът-меценат прашал ежегодно по 200 австрийски жълтици на училищните настоятели в Шумен, за да ги разпределят „по селските училища“, и оттук направо преминава към хвалебствията на Войников за Берон в бр. 51 на „Дунавска зора“ (Пенаков 1958: 14). Това, което Пенаков пропуска и никой друг бероновед не цитира, се разкрива, **когато бъде изцяло прочетена посветената на Берон част от статията** (привеждам текста с оригиналните лексика и синтаксис):

„Ние знаем очевидно, че през годините 1861, -62 и 63 родолюбивий Д-р Берон испращаше всякъ годинъ по 200 авс. жел. на школските настоятели в Шюмен, за да ги раздават по селските училища. Тия настоятели отредихъ да ги раздават на 10-15 селски училища, и като ги видяхъ, земахъ от селски чорбаджии и мухтар⁷ записки, които испращахъ на докторът. Мнозина от тия чорбаджии и мухтари заедно с попа си разделяха помежду си даденъ им за училище помощ, и после казваха че не им достигала да си поддържат училище, а селото им било бедно, тъй оставаха без школа. Това като ся извести, докторът можяше ли да има присърдце за да следува благоденето си?“ (Войниковъ 1869: 194).

ната страна на тези механизми. Докато И. Блъсков, представен по-горе като източник на най-репрезентативното сведение за йерархията на общините в просветното дело, всъщност смята Железничанската (Старозагорска) община и училището в с. Дивядово за изключения, които трябва да служат за пример, защото „до колкото ни е познато селските училища в нашенско до сега не са принесли никакъв ползъ; причината е, че селянъте не умеят как да са подредят, и от градовете нема кой да ги настани. И тъй селските училища са без никакъв уред, или колкото да са казва, че у еди кое си село има черква и училище“ (Блъсков 1871: 98). Същото потвърждава сп. „Летоструй“ на Хр. Данов и Й. Груев (Летоструй 1869: 235).

⁷ Кметски наместник по селата.

Повече от очевидно е, че в продължение на век и половина сведението на Войников се премълчава от изследователите, за да не се хвърля сянка върху благородните дела на д-р Петър Берон, да не бъде поставян прославеният възрожденец в неудобното положение на измамен човек, чиито опити за подкрепа на новобългарското образование в много случаи са се оказали напразни. Войников през посочения период е бил учител в Шумен и е придобил изнесената информация ad hoc; ако се съди по тона му, може би дори е съдействал Берон да „ся извести“. Но това съвсем не е всичко. В писмото до „Цариградски вестник“ от 6 февруари 1861 г., публикувано на 4 март, се казва буквално следното:

„Познатый Вамъ Докторъ П. Беронъ, отъ Юніѣж 1859 е отрѣдиль по 200 желтици всяка година за дѣвически училища на различни села въ Шуменска-та Кааза.

Перви-те 200 желтици сж проводиха на Митрополитъ-атъ Преславски Г-на Венеамина, кой-то на време-то още отговори как гы е приель и нарѣдиль да ся даватъ по хылядогр. на Котель, Шуменъ, Османъ-Пазаръ, Аша-Кіюю, Айванъ Кіюю, Салтанъ, Устаръ, Вардунъ, Тича, Илажикъ, Конакъ, Цикандина и Тедвень.

Послѣ отъ 9-врія 1860 испратиха ся чрѣзь г-на С. Д. Х. Бакалогу изъ Букурещъ се за тая работа 100 желтици на Епитропи-те церковни и школки въ Шуменъ и отговоръ никаков немаме ако и много пѣти да ся е писало, пріеха ли тія пари? И какво направиха съ техъ?

Моля попытайте чрезъ Вѣстникъ-атъ и дано ся отговорятъ.“ (Цариградски вестник, 10, 1861 г.: 39)

Писмото е на група граждани на Крайова, очевидно пълномощници на П. Берон. Тази дописка все пак е препубликувана в кн. 1 на „Златна книга на дарителите за народна просвета“ през 1907 г. (Велев 1907: 47. По-късно Н. Ванковя привежда, но без последния абзац), но в епохата на държавния социализъм не вижда бял свят. Въпреки много благоприятните социално-политически обстоятелства бероноведите не са били изкушени да покажат как традиционно „реакционните“ фигури на социалното потисничество – чорбаджиите, попът и кметът, са ограбвали радетелите на новобългарската просвета! „С. Д. Х. Бакалогу“ е традиционният дарител и посредник на дарения от Букурещ Иван Добрев х. Бакалогу, чийто първи инициал е стрешен; никак не е достоверно той да е злоупотребил с парите. Но ако приемем, че „епитропите церковни и школки“ са „приели“ и само са преразпределяли изпратените суми, а кражбите са били извършвани на място, както твърди Войников, то защо настоятелите не са отговаряли на писмата на пълномощниците и не са предоставили своевременно сведения „какво направиха с техъ“? Дори да допуснем, че „записките“ от „селските чорбаджии и мухтар“ са били препратени до Крайова след публикуване на дописката, обстоятелствата са крайно съмнителни и по отношение на епитропите, които най-вероятно са премълчали измамата (ако не и нещо повече).

В статията на Войников се казва, че даренията за шуменци са продължили до 1863 г. включително, т.е., докато е подготвял завещанието, Берон не е знаел какво се случва и се е доверявал на получаваните от него разписки. Той е работил с посредници, те – с настоятелите, а те – със селския „елит“; и като цяло механизмът на усвояване на средствата е бил погрешен. Напълно е възможно селяните така и да не са научавали за тях. Обществото е било строго йерархизирано, публичните дейности и в селата, и в градовете са били ръководени от „първенците“, и наивните представи на общественото съзнание за тяхното бащинско/пастирско отношение към „людете“ са предизвиквали задължителността на посредническата функция на чорбаджиите, устабашиите, свещениците – тема, на която ще се върнем отново във връзка с второто и третото завещание. Петър Берон е споделял наивността на епохата спрямо сферата на обществените отношения.

Разбира се, това не се е случвало всеки път. Блъсков описва преразпределителен механизъм, по-сложен от представения в „Дунавска зора“, а тук задължително трябва да споменем и писмото на дивядовския учител до шуменския кмет от 1862 г., на което Вера Бонева се позовава (Бонева 2002: 166). Оказва се, че е било подкрепяно и градското девическо училище в Шумен, а три четвърти от средствата са били разпределяни по селата, по отношение на които Ил. Блъсков най-вероятно е познавал само фазата на изпращане, не и тази на получаване, като изключим Дивядово, където е напълно възможно да не се е стигало до злоупотреби. (По всяка вероятност последните са се случвали в села, напуснати от учителите, и в малкото шуменски села по това време, в които никога не е имало училище и след кражбите „тъй оставаха без школа“, защото, ако вече имаше учители, те биха получавали възнаграждението си директно от настоятелите).

Поради подобна деликатност, характерна не само за гражданите и договорените от П. Берон учители, но и за бероноведите изобщо, не се споменават често публикуваните от Ив. Пенаков и Ив. Орманджиев писма на един от тези учители – изпратения в Котел Ив. Добровски, до Ив. Атанасович, П. Берон, Р. Берон, Ст. Р. Берон; в тях се твърди, че роднините изобщо не искат да финансират учители и те напускат преждевременно, а „Манолаки“ дори полудява (Орманджиев, Пенаков 1958: 542). В бр. 93, 26 юли 1852 г. на „Цариградски вестник“ е публикувана дописка: „Котляне-те днес благодарят много на Доктора Господина Петра Берона, защото-то им проводил едного учителя именован Емануил Р. и му заплатил за три години“ (Цариградски вестник 1852, 93: 170). Практика за предварително заплащане на учителите за такъв период е била немислима не само през Възраждането и не само в българските земи. Възможно е да се има предвид, че П. Берон е обещал да поеме заплащането на Емануил – визираният от Добровски Манолаки. Но може би „му заплатил“ претендира да има буквален смисъл, а такъв слух по обясними причини е изгоден за отговорните за заплащането лица от Котел. Когато Киро Георгиев съобщава точни суми, заплатени на „Добриович“ и „Емануила“, по всяка вероятност визира договорени, а не изплатени

средства (Архив на Раковски 1966: 327). Всичко това хвърля особена светлина върху сведението на Н. и М. Бъчварови, че „родственици“ на П. Берон са участвали във финансирането на множество девически училища (Бъчварова, Бъчваров 1993: 123).

Берон не е разполагал с необходимата обществена и дори роднинска подкрепа, за да осъществи идеите си. Проблемите с реализирането на предоставяните дарения напълно се вписват в цялостния контекст на сблъсъка на новобългарското образование и литература с доминиращите социално-културни реалности през Възраждането. И е много вероятно този горчив опит да е повлиял върху третото му завещание от 1869 г., когато дългогодишният проводник на взаимоучителната метода се отказва от новобългарското образование. Неслучайно статията в „Дунавска зора“ е посветена на необходимостта от обществена просветна организация не изобщо, а напълно конкретно, във връзка с основаването през 1869 г. на Българското книжовно дружество (БКД) в Браила – града, в който Войников работи в този момент. Скоро става ясно, че БКД все още няма капацитета да изпълнява подобни функции, затова и се налага Нешо Бончев отново да ратува за дружество, способно да изпълнява централизирана просветна дейност. Но през 1869 г. Берон вече е повярвал на каузата и за кратко обвързва третото си завещание с БКД (Орманджиев, Пенаков 1958: 181–182; Бъчварова, Бъчваров 1993: 192), така че Войников по всяка вероятност е споделял в статията вече известно и споделено със самия него разочарование на дарителя от хората, с които е работил, и ориентиране към нов вертикал в постройката на просветното дело⁸.

3. Социално-политическите реформи в Европа и третото завещание

3. 1. *Отказът от новобългарското образование*

В третото завещание от 1869 г. наблюдаваме експлициран отказ от прилагане на квалифициран учителски труд, упражняван по пропагандираната близо половин век от завещателя „взаимоучителна метода“. Още във второто (1867)⁹ Берон нарежда преподаватели по чужди езици и шивачество – и за момчета, и за момичета – да бъдат чужденки (задължително жени), със сигурност в ролята на гувернантки (предвижда се обучение в пансион): не би могло да се очаква, че филолог и шивачка трябва да бъдат задължителни професионални квалификации на един и същи човек. Сега, когато до гувернантката застава и свещеникът, светският характер на обучението остава на заден план. В този вид (доколкото можем да се абстрахираме от смесеното обучение на двата пола, което Берон предвижда) училищата по формат

⁸ Любопитно е обаче как ориентирането към БКД и прехвърлянето на имотите към дружеството кореспондира с изоставянето на модерните образователни тенденции.

⁹ На това завещание, публикувано в резюмиран вид в началото на 1868 г. във в. „Македония“, съм посветил отделно изследване – „Второто завещание на д-р Петър Берон и образователната реформа на Мидхат паша“, което излезе от печат в сп. „История“, бр. 4, 2019 г. Завещанието има особен бекграунд и специфична социална значимост, изключително интересна в исторически и политически ракурс.

много повече наподобяват частен девически интернат във Франция – страната, в която Берон живее от доста време; но по същество това е завръщане към модела на килийното образование, вече в качеството му на интегриран в една по-мощна и доста по-прагматично ориентирана цялост на обучението. Вече отсъства фигурата на професионалния, високообразован учител, която и във второто завещание не е изрично упомената (то не е запазено в оригиналния си вид), и има определена логика това решение на завещателя да е резултат от многобройните несполуки с издръжката на такива учители, докато работата на традиционни фигури като майстора и свещеника под надзора на устабашията вече да е изглеждала на Берон по-изпитана и надеждна. В този контекст трябва да се разглежда и концентрирането на завещателя изцяло върху селските училища, където изискванията на жителите към квалификацията на учителя и качеството на образованието, както и претенциите на възпитателите се очаква да бъдат занижени. Несъмнено свещеникът, железарят, дърводелецът се очаква да бъдат невисоко платени, а основните средства са предназначени за издръжка на пансиона, включително на учителките, които по всяка вероятност не само ще работят, но и също ще живеят в него – казус, нерегламентиран и във второто, и в третото завещание, но този пропуск несъмнено е щял да бъде разрешен практически, тъй като един интернат е немислим без постоянно пребиваващи в него надзиратели/възпитатели.

Другият отказ от новобългарското образование е налице още във второто завещание: предлага се общо обучение за момчета и момичета! Петър Берон, най-борбеният проводник и меценат на девическото взаимно образование, се отказва от него. Това е също решителна крачка назад към килийното училище, където малкото момичета, пускани от семействата си да учат четмо, писмо и прости аритметични действия, са се учили заедно с момчетата и са понасяли наравно с тях тежобите на възпитателната методология.

Както ще видим по-нататък, от методиката и качеството на обучението фокусът на Берон се премества изцяло към живеенето на учениците – както в настоящето, така и в подготовката им за бъдещото. И този път образованието не е единственият акцент. Проектът на завещателя напуска и тесните рамки на патриотизма.

3. 2. *Оземляването на румънските селяни*

Берон обръща внимание на селяни в своите румънски мошии (имения). Всеки жител на мошията Скорила получава по два погона „гора и храсталаци“, които да изкорени и обработва две години „в своя полза, като използват и дървения материал“, след което цялата раздадена земя става обработваема и се разделя наново на безимотните селяни: по пет погона обработваема земя (общо 25 050 кв.м.) и по 200 квадратни стънжена (760 кв. м.)¹⁰ „за къща и градина (...) с акт за пълна собственост“ (Орманджиев, Пенаков 1958: 174), в замяна на което жителите се задължават в продължение на 33

¹⁰ Приравняванията в метри: по Пенаков 1958: 47.

години да дават половината от своето производство, за да изплатят оземляването си. В акта за собственост ще бъде вписано това условие, чието изпълнение ще означава загуба на придобитата собственост. По същия начин между „жителите-пролетарии“ (палмашите – селските наемни работници, лишени от земя и добитък) ще бъде разпределена и земята от четиристотинте погона (над 2000 декара) „едра гора“, след като последната бъде изсечена и дървата продадени на публичен търг в рамките на 10 години, след което те ще изплащат земята си в продължение на 23 години, за да не бъдат ошетени спрямо останалите собственици (което значи, че именно палмашите ще секат дървета в продължение на предстоящите десет години).

Причината Берон да включи сред наследниците си своите селяни от имението Скорила са новите социални тенденции, последвали реформите на княз Александър Куза и в по-общ план революционната вълна от 1848–1849 г. След освобождаването на австрийските (1848) и унгарските (1853) крепостни селяни, както и на още 10 по-малки княжества в резултат на революцията през 1848 г., също и на руските през 1861 г., накрая и парламентът на Влахия и Молдавия, последна държава-участник в тази еманципаторска серия (O'Rourke 2016), решава през 1864 г. да даде на селяните поземлени участъци, освобождавайки ги от ангария и други задължения към помещиците (Marin 2018: 80). Аграрната реформа е конгениална с гореспоменатите и максимално съхранява социалните зависимости и неравенства в поземлените отношения. Общата площ на земята, дадена на селяните, не може да надвишава 2/3 от тази на техния помещик (болярин). Бившите подвластни на ангарията семейства получават земя съобразно с притежавания от тях добитък, но не повече от 5,5 хектара за Влахия и 7,3 за Молдавия; селяните с малко добитък, максимум 2-3 хектара (Залышкин 1971: 170–171), като последните са 39% от всички притежатели на земя след аграрната реформа (Marin 2018: 81). „Актът от 1864... разпределя толкова малко земя, че селяните са принудени отново да работят за едрите земевладелци“, а нови два закона задълбочават тази зависимост, обричайки бившите крепостни да наемат и обработват земя на изполица при твърде неизгодни условия (ibid.: 80). Например през 1866 г. изпълнението от селяните на дейности по селскостопански договори се поставя под контрола на местните власти, като свободата на движение и принудата за изпълнение на задължения към болярите (Залышкин 1971: 175), каквито всички имат, съгласно аграрния закон, за да откупят земята на разсрочено плащане за максимум 15 години, при което лихвите завишават стойността на парцелите 1,5-2 пъти (пак там: 171).

Именно на този закон разчита П. Берон, за да изиска и от своите бивши в перспектива селяни да поемат указаните задължения, да изплащат парцелите си в продължение на 33 години на собственика и изпълнителите на завещанието и покорно да изпращат половината от своята продукция в пристанище Чатате. Защо 33 години? Защото според аграрния закон селянинът няма право да продава или дава под наем получената земя в продължение

на 30 години (Marin 2018: 112), т.е. през този период „новите собственици“ не могат да се отърват от ангажиментите си към болярите или от много вероятно просрочване на финансовите задължения по откупа. Затова идеята на Берон е завещанието да започне да се изпълнява веднага; по новия закон поданик на султана не може да бъде помешчик, да продава и завещава имоти и котленецът прехвърля собствеността на Скорила. Срокът за откупуване е повече от 2 пъти по-дълъг, отколкото в аграрния закон, и дори сравненията са безпредметни, защото при Берон лихви няма и главните наследници не печелят от отсрочване; но печелят прекалено много от продължителността на самия срок. Завещателят изравнява всички селяни независимо от материалното им състояние, което самò по себе си е прогресивен акт, но количественият му израз не е. Жителите на Скорила са оземлени от завещанието в размер с по малко над 2 хектара, което автоматично ги поставя в гореспоменатите 39 процента най-дребни земевладелци, и то при положение, че всички те са имали свой добитък, понеже са резеш¹¹: следователно дори от гледна точка на новия аграрен закон те са ошетени, особено след като палмашите, нямащи никаква собственост, получават колкото тях. Агонията на всички скорилци в продължение на 33 години да се издържат с продукция, еквивалентна на добив от 1 хектар обработваема земя, би била изключително и със сигурност непропорционално по отношение на получените земи тежка. Въпреки че оземлява селяните си, Берон обективно начертава в третото завещание един консервативен проект, вече до болка познат на целия континент.

Всичко това говори съвсем не за внезапна поява на експлоататорски амбиции, а за извънредна непрактичност и непреодолим консерватизъм в последните години от живота на П. Берон. За отношението му към селяните от неговите мошии свидетелства фактът, че още през 1859 г. той пише до префекта на окръга Долж, че трябва да се отмени изселването на жителите на

¹¹ По определението на Ив. Пенаков – незакрепостени селяни, преселени от земи-те „отвъд Дунав“ или потомци на разорени боляри (Пенаков 1958: 47). Действително резешите са преселници от Бесарабия и Молдова, но тук са необходими уточнения в исторически план. Това са селяни, които обработват земя за общо ползване на началата на общинско самоуправление през XVI в.. Те могат да бъдат и едри, и съвсем дребни собственици. Самите семейни участъци се наричат *găzeși* (бащини) и се наследяват (Брокгауз, Ефрон 1899: 478–499). Въпреки това формално селяните не са собственици, а „само де факто“ (Pelivan 1920: 49, cit. by Marin 2018: 105). В Руската империя този тип общинско самоуправление се нарича „вотчина“. По подобна система се ползва и поземлената собственост в Османската империя, която се наследява от стопанисващото я домакинство по подразбиране, но принадлежи на султана – „*miğ*“ (бълг. „мирие“). В Молдавия резешите получават парцели за военна служба на границата и са освободени от ангария и други форми на трудова повинност (*ibid.*), т.е. резешките общини са еквивалент на войнушките села в Османската империя. През XVII–XVIII в. резешите се трансформират в изполичари; но процесът се задвижва и в обратна посока – крупните земевладелци наемат резешите. Много години след Аграрния закон от 1864 г., непосредствено преди революцията от 1907 г., се срещат данни за едър арендатор, на когото са отдадени под наем три резешки общини и той се разпорежда с тях по свое усмотрение (*ibid.*: 119).

Присяка, защото това ги разорява (Бъчварова, Бъчваров 1993: 192). Това се случва в момент, когато Берон вече отдавна живее в Париж. Всъщност третото завещание развива някои начинания, които влизат в действие още когато бившият крайовски лекар напуска града и Влахия след началото на Кримската война, оставяйки безвъзмездно къщата си в Крайова за руска военна болница с 80 легла (пак там: 190). Ако това бе изолиран акт в живота на Берон, бихме могли да допуснем, че всъщност той е бил принуден от руската комендатура да направи това и в замяна му е било разрешено безпрепятствено да напусне окупираното княжество. Но и в този конкретен случай Берон заминава за чужбина, предоставяйки за обществено ползване избощо, а не за военновременни цели, и баните в своята крайовска къща. През 1862 г. той пише до префекта на Долж, че правителството не се грижи за хигиената на населението и обществените бани, от което фатално страда здравето на хората (пак там: 61): явление, против което Берон се бори по време на цялото си пребиваване като окръжен лекар в Крайова. И новото завещание продължава тази тенденция. Предвижда се плавателният басейн в крайовската градина да бъде трансформиран в обществена баня, „управата на наследството ще е длъжна да доставя на градската болница всичката топла и студена вода, от която тя може да се нуждае, като я отнася и предава в самата болница. Също така на бедните и на болните в града следва да бъде доставяна на умерена цена потребната им топла и студена вода“ (Орманджиев, Пенаков 1958: 175). Къщите и хотелът на завещателя в Крайова ще се отдават под наем в продължение на 35 години, за да издържат училищата, след което там ще живеят навършили 45 години „хора на науката“, които пожелаят да превеждат на румънски и „тракомакедонски“ съчиненията на Берон, „като завинаги ще се зачита също така навеки установеното задължение да се отнася безплатно в градската болница необходимата вода“ (пак там: 176). Приходът от Присяка, от чийто извор в рамките на две години се предвижда да се доставя вода за крайовския басейн, и лозето „остават за вечни времена на обушарския еснаф в Крайова, поемащ задължението да поддържа чешми и канала, който довежда водата в Крайова, а излишъкът от този приход ще го употребяват за събирането и на други води със същото предназначение“ (пак там: 175).

С останалите 50 погона гора ще се отопляват „мъжкото и девическото училище в общината“ (пак там), което ще се издържа от прихода на имението, на баните и къщите в Крайова, на ливадата до р. Жиу и на имението Присяка, като „излишъкът“ ще бъде предназначен за устабашиите на абаджийския¹² еснаф съответно в Едирне (Одрин), Филибе (Пловдив) и Котел, които в двегодишен срок ще посочат по десет общини в своята област, след което ще започнат да финансират по едно училище във всяка от тях. Имен-

¹² Съгласно изложеното в „Д-р Петър Берон и Одринската мъжка гимназия“ завещание, това е „шивашкият“ еснаф, но от писмото до Н. Геров от 21 февруари 1870 г., което цитирам по-долу, става ясно, че както и през 1867 г., тук е визиран абаджийският еснаф.

но устабашиите ще получават и разпределят за тази цел полученото в продължение на 33 години от оземлените скорилчани, след което училищата ще прекратят съществуването си. Издръжката на учениците ще има приоритет за общинското училище в Скорила, „понеже и средствата за издръжка не там са неограничени“ (пак там: 177). Става ясно, че то вече се строи. Навсякъде пансионът, наречен тук по френски образец „институт“, се предвижда да бъде задължителен само за зимния сезон (понеже Берон дели сезоните само на „зимен“ и „летен“, става ясно, че това са синоними на „учебен“ и „неучебен“). Родителите ще изпращат „облекло и брашно“, а „зарзават, осветление, отопление, книги и учение“ се осигуряват от приходите на имотите.

Третото завещание е трябвало да утвърди „за вечни времена“ вече реално упражнявани практики и да раздели имотите на дарителя между онеправданите им жители в Румъния и неговите сънародници. То кореспондира с фактите от целия му дотогавашен му живот, в който Берон се стреми да обгрижва с нагласата на лекар и в обществената си дейност хората с нисък социален статус, независимо от тяхната етническа или национална принадлежност. Проблемни за третото и окончателно завещание се оказват цялостната му непрактичност, наред с промените в румънското законодателство, конфликтните казуси по отношение на собствеността, радикално променените политическа, религиозна и образователна ситуации след образуването на Княжество България, Източна Румелия и Екзархията. Всичко това забавя осъществяването на завещанието и обуславя решението на Комитета по неговото изпълнение, с което е постигнато по-адекватно за новата културно-образователна конюнтура приложение на завещаните от д-р Берон средства – откриване на гимназия в Одрин, но тя, за съжаление, е „мъжка“, с което е пренебрегнат най-дълбокият смисъл на цялата философия на Берон за образованието. Еманципаторските разбирания на Берон по отношение на селяните също не са уважени, понеже погледът на Комитета е ограничен до българските училища и щом става ясно, че всъщност средствата не могат да покрият целия обем на предвидените в завещанието дейности, румънските селяни са изключени от вниманието на изпълнителите. Комитетът посмъртно редуцира завещателя до патриот-просветител и пренебрегва социалното значение на третото завещание, което е разбираемо, доколкото социалните интереси и схващания на чорбаджиите-изпълнители начело с Евлоги Георгиев са били изцяло чужди на тенденциите, движещи гореописаните реформи.

Всъщност, както отбелязва Ив. Пенаков, само училището в Скорила е трябвало да погълне целия доход от имението, ако би било осъществимо селяните чинно да изпращат данъка си 33 години, което е било невъзможно, понеже неподчинението се проявява ясно в първите години след смъртта на П. Берон в незаконната сеч на гората (Пенаков 1958: 52-53), далеч преди вековното недоволство на селяните от болярите да ескалира в бунтове и да се стигне до трагичната революция през 1907 г., малко след указания от Бе-

рон срок за окончателно откупване на земята. Според оправомощения да организира изпълнението на завещанието пловдивски абаджийски еснаф за всичко, което е предвидил Берон, „всяка година трябва да ся харчат барит 20-30 хиляди жлътици“ (Архив на Найден Геров 1911: 304), и след запитване от Геров Христо Георгиев му пише, че „не можи да бѣди по голем приход от мошията и къщата от 2000 до 2500“, заключавайки, че завещателят „си е малку поразвалил умът, и затова и направил такова завещание без край и без глава“ (пак там: 305). Колкото и елементарно да звучи такова обяснение, то в никакъв случай не бива да се пренебрегва по отношение на много обстоятелства в поведението на Берон, предвид напредналата му възраст.

Невъзможно е било да се предвижда толкова дълъг срок на изпълнение на завещанието, изграден върху митологията за отколешното покорство на бедния селянин и за устойчивите патриархални ценности, изповядвани и следвани от градските крупни майстори-чорбаджии и успешните търговци (за управител на мошията също е посочен богат търговец – Д. Кирович); а след като още в завещанието от 1867 г. наблюдаваме отказ от системата на взаимните училища, сега е и формално узаконено връщането към килийното образование в лицето на енорийския свещеник, чийто светъл образ, изглежда, е останал ненакърнен в очите на П. Берон. Динамиката на социално-политическите отношения остава незабелязана и най-вече непредвидена от завещателя, който парадоксално е съчетавал идеите за извънреден приоритет на образованието и науката, което предполага перспективи за перманентна промяна на живота в различните му измерения, със схващанията за статична история. Хоризонтът на неговите очаквания е бил достатъчно стеснен, за да разчита, че наследниците му ще обитават същия свят, какъвто е бил и неговият, макар за относително дългия си за епохата живот П. Берон да е бил свидетел на сериозни социални, политически, културни метаморфози и сам да е бил главно действащо лице в една от тях – утвърждаването на новобългарското образование. От последното очевидно сам се отказва в края на живота си, и това връщане към отдавна преодоляното минало е в съзвучие именно с цялостната относително консервативна нагласа на просветителя, прозираща във второто и третото завещание. Действителният принос на Берон към бъдещето и действителната същност на обществените отношения категорично опровергават основанията за такава нагласа, каквито и да са били те. Неслучайно завещанията на д-р Петър Берон остават нереализирани, а прогресивните му идеи и безкористната му подкрепа за развитието на образованието постигат безспорни и значими резултати.

ЛИТЕРАТУРА

Априловъ, В. 1847. *Мысли за сегашно то Бжлгарско учение*. Одесса: Въ Градскж тж Печатницж.

Априлов, В. 1968. *Съчинения*. София: Български писател.

- Архив на Г. С. Раковски. Том III: Писма до Раковски.* 1966). Трайков, В. (съст.) София: Издателство на БАН.
- Архив на Константин Фотинов. Т. 1, Гръцка кореспонденция.* 2004. Данова, Н. (съст.) София: Гутенберг.
- Архив на Найден Геров 1911. Изъ архивата на Найдень Геровъ.* Книга I. Панчев, Т. (съст.) София: Българска академия на науките.
- Блъсков, И. 1871. Училищата въ нашенско. // *Училище*, 7, 97–101.
- Блъсков, И. 1907. *Материал по историята на нашето Възраждане. Град Шумен.* Шумен: Гр. общин. упр.
- Бонева, В. 2002. *Българското Възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения.* Фабер: Велико Търново.
- Бонева, В. 2010. *Българското църковнонационално движение: 1856–1870.* София: За Буквите – О Писменехъ.
- Бонева, В. 2013. Социалната мрежа на българските светски училища през 50-те и 60-те години на XIX в.: // *Ние в науката и науката в нас. В чест на 50-годишнината на проф. Петко Ст. Петков.* Фабер: Велико Търново, 171–187.
- Бончев, Н. 1962. На българете трябва средни училища: гимназия, реално училище и духовна семинария. // *Литературна критика и публицистика.* София: Български писател, 43–95.
- Брокгауз, Ф. А., Ефрон, И. А. (1899. *Энциклопедический словарь.* Томъ 26. С. Петербургъ: Типографія Акад. Общ. „Издат. Дъло“.
- Бъчварова, Н., Бъчваров, М. 1993. *Д-р Петър Берон. Живот и дело.* София: Феникс.
- Велев, С. 1907. *Златна книга на дарителитъ за народна просвъта. Книга I.* Пловдив: Печатница на Христо Г. Данов.
- Войниковъ, Д. 1869. Истинското родолюбие. Браила. // *Дунавска зора*, 49, 193–195.
- Генчев, Н. 2007. *Възрожденският Пловдив: Принос в българското духовно възраждане.* София: Изток-Запад.
- Гечев, М. 1962. Биографични бележки. // Гечев, М. (съст.) *Петър Берон: Изследвания и материали.* София: Издателство на БАН, 7–20.
- Гечев, М. *Огнища на народната свят: Взаимните училища в България.* София: Изд. авт.
- Грънчаров, М. 1993. *Учебното дело в Плевен и Плевенския край през Възраждането.* Плевен: Исторически музей.
- Димитриевиъ 1889. Писмо за уреждане българскитъ училища прѣди 50-60 години. *Периодическо списание на БКД въ Сръдець*, 34, 131–135.
- Димитров, А. 1987. *Училището, прогресът и националната революция: Българското училище през Възраждането.* София: Издателство на БАН.
- Залышкин, М. М. 1971. Аграрная реформа 1864 г. // *Виноградов, В. Н. (сост.) История Румынии 1848-1917 г.,* Москва: Наука, 170–176.

- История на България в четринадесет тома. Том пети, Българско Възраждане, XVIII – средата на XIX в. Софийа“*. 1985. Софийа: Издателство на Българска академия на науките.
- Кутева-Цветкова, В. Учители – възрожденци в Търново. // *Педагогика*, 9, 1357–1365.
- Наше-то огледалце за тж-џ 1869 годинж или Истински отговори на нџколко отъ много-то живи питанія у насъ си. 1869. // *Лџтоструй*, 1, 220–236. *НБКМ, Ф. 66, II А* (Фонд на Александър Екзарх).
- Орманджиев, Ив., Пенаков, Ив. 1958. *Д-р Петър Берон и Одринската мъжка гимназия*. Софийа: Архивен институт на БАН.
- Паскалева, В. 1984. *Българката през Възраждането*. Софийа: Отечествен фронт.
- Пенаков, Ив. 1958. Д-р Петър Берон и неговото наследство в Румџния. // *Д-р Петър Берон и Одринската мъжка гимназия*. Софийа: Архивен институт на БАН, 11–95.
- Преписџът от доклада на Търговицкия архиерейски наместник до Варненския и Преславски митрополит Йосиф*, от 2. IV. 1956 г. (Личен архив на С. Аршинкова).
- Радев, Ив. 2014. Д-р Петър Берон и първият проект за образователното дело у нас. // *Език и литература*, 3-4/2014, Съюз на филолозите българисти, 21–31.
- Стоянов, В. Д. 1889. *Покойний докторъ Петъръ Беронъ и неговият завџщанъ имотъ за България*. Периодическо списание на БКД въ Сръдецъ, 28–30, 801–806.
- Темелски, Хр. 2000. *Самоков през Възраждането*. Софийа: Фондация „Елена и Иван Дуйчеви“.
- Тонев, В. 1995. *Българското Черноморие през Възраждането*. Софийа: Академично издателство „Марин Дринов“.
- Фотинов, К. 1846. Ученическоѳ Испытаніѳ въ Котель. За Смирна. Смирна: *Любословіѳ или повсемџсачно списаніѳ*, 21, 142–144.
- Цариградски вестник*, 1847–1861 г. Цариград: И. Андрѳев; Тадея Дивитчиан.
- Green, A. 2013. *Education and State Formation. Europe, East Asia and the USA*. 2nd edition. Palgrave MacMillan.
- Marin, I. 2018. *Peasant Violence and Antisemitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe*. Cham: Palgrave MacMillan.
- O'Rourke, S. 2016. The emancipation of the serfs in Europe. // Eltis, D. (ed.). *The Cambridge World History of the Slavery*, vol. 4. Cambridge: Cambridge University Press, 422–440.
- Pelivan, I. G. 1920. *Bessarabia under the Russian rule*. Paris: Imprimerie J. Charpentier.

ТРАНСЛИТЕРИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Aprilov, V. (1847). *Thoughts about the current Bulgarian school education*. Odessa: City Printing House.
- Aprilov, V. (1968). *Writings*. Sofia: Balgarski pisatel.
- Archive of G. S. Rakovsky. Vol. III: *Letters to Rakovsky*. (1966). Traykov, V. (ed.) Sofia: Publishing House of Bulgaria Academy of Sciences.
- Archive of Konstantin Fotinov. Vol. 1, *Greek correspondence* 2004. Danova, N. (ed.) Sofia: Gutenberg.
- Archive of Nayden Gerov. Book I. (1911. Panchev, T. (ed.) Sofia: Bulgarian Academy of Science.
- Blaskov, I. (1871). Ours schools. The School// Uchilishte, 7, 97-101.
- Blaskov, I. (1907). *Material about the history of our Revival*. Shumen City. Shumen: Urban municipal government.
- Bonchev, N. (1962). For schools. Bulgarians need secondary schools: high school, real school and spiritual seminary. // *Literary Criticism and Journalism*. Sofia: Balgarski pisatel, 43-95.
- Boneva, V. (2002). *Bulgarian Revival in Shumen and Shumen. Church-national struggles and achievements*. Faber, Veliko Tarnovo.
- Boneva, V. (2010). *The Bulgarian church-national movement: 1856-1870*. Sofia: O Pismeneh.
- Boneva, V. (2013). The social network of Bulgarian secular schools in the 50s and 60s of the 19th century // *We in Science and Science in Us. In Honour of the 50th Anniversary of Prof. Petko St. Petkov, PhD*. Faber: Veliko Tarnovo, 171-187.
- Brokhaus, F. A., Efron, I. A. (1899). *Encyclopedic Dictionary*. Vol. 26. S. Petersburg: Typography of Academic Society „Publishing“.
- Bachvarova, N., Bachvarov, M. (1993). *Dr. Petar Beron. Life and life work*. Phoenix: Sofia.
- Dimitrov, A. (1987). *The School, the Progress, and the National Revolution: The Bulgarian School During the Revival Period*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences.
- Dmitriev (Balabanov, M). (1889). A letter to settle Bulgarian schools 50-60 years ago. // *Periodical magazine of BKD in Sofia*, 34, 131-135.
- Fotinov, K. (1846). Pupil test in Kotel. For Smyrna. // *Smirna: Luboslovie or monthly magazine*, 21, 142-144.
- Gechev, M. (1962). Biographical notes. // Gechev, M. (ed.) *Petar Beron. Research and materials*. Publishing house of the Bulgarian Academy of Sciences, 7-20.
- Gechev, M. (1995). *Outbreaks of People's Consciousness: Mutual Schools in Bulgaria*. Sofia: Ed. aut.
- Genchev, N. (2007). *Plovdiv in the Revival Period: Contribution to the Bulgarian Spiritual Revival*. Sofia: East-West.
- Grancharov, M. (1993). *Educational process in Pleven and the Pleven region during the Revival period*. Pleven: Historical Museum.

- History of Bulgaria in fourteen volumes. Tom V, Bulgarian Revival, 18–19th Century.* 1985. SPublishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia.
- Kuteva-Tvetkova, V. (2013). *Renaissance teachers in Turnovo.* Pedagogy, 9, 1357–1365.
- „Letostruy“ (1869). *Our small mirror for this 1869 year or real answers to some of the multiple live questions in Bulgaria.* Letostruy, 1, 220-236.
- NBKM, f. 66, II A (Fund on Aleksandar Ekzarh).
- Ormandjiev, I., Penakov, I. (1958). *Dr. Petar Beron and Edirne's male high school.* Sofia: Archival Institute of the Bulgarian Academy of Sciences.
- Paskaleva, B. (1984). *The Bulgarian woman during the Revival.* Sofia: OtechestvenFront.
- Penakov, I. (1958). *Dr. Peter Beron and his inheritance in Romania. //Dr. Petar Beron and Edirne's male high school.* Sofia: Archival Institute of the Bulgarian Academy of Sciences: 11-95.
- Radev, I. (2014). *Dr. Petar Beron and the first educational project in Bulgaria. // Language&Literature, 3–4/2014, Union of Bulgarian Philologists, 21–31.*
- Stoyanov, V. D. (1889). *The late Petar Beron and his bequeathed to Bulgaria property.* Periodical magazine of BKD in Sofia, 28-30, 801-806.
- Temelski, Hr. (2000). *Samokov during the Revival period.* Sofia: Elena and Ivan Duichevi Foundation.
- The copy of the report of the Targovishte archbishop's vicarious to Bishop of Varna and Preslav Metropolitan Joseph, of 2. IV. 1956.* (Personal archive of S. Arshinkova).
- Tonev, V. (1995). *The Bulgarian Black Sea Coast during the Revival.* Sofia: Academic Publishing House „Marin Drinov“.
- Tsarigradskivestnik(1847–1861).* Tsarigrad: I. Andreov; Tadeya Divitchian.
- Velev, S. (1907). *Golden Book of the donors for people's education.* Plovdiv: Book I. Printing House of Hristo G. Danov.
- Voynikov, D. (1869). *The true patriotism.* Braila: *Danube Dawn (Dunavskazora)*, 49, 193–195.
- Zalyishkin, M. M. *Agrarian reform in 1864./Vinogradov, V. N. (ed.), History of Romania 1848-1917, Moskva: Nauka, 170–176.*